

ծայն բարձրացնել և գոչել բարբարոսին երեսն ի վեր «Ա՛լ բաւ է», այլ պիտի քծնին անոր և բսնին. «Ոտքերուդ առջեւ ինկած՝ կը պաղաւտինք խօզմէ՛ որ ողորմիս այդ խեղճերուն»... Իսկ այդ խօսքերն ալ հովը պիտի առնէ տանի... :

Տարաբախտ Հայութիւն, մի՛ յուսար՝ որպէս զի անգամ մ'ալ աւելի յուսախաբ չըլլաս. արդարութեմէ՛, մարդկային արժանապատուութեմէ՛ և քրիստոնէական բարոյականէ՛ սնանկացած ներկայ ժամանակին վրայ յոյս մի՛ ունենար. առայժմ՝ դու քեզի ապրիլակերպ մը ճարէ՛ այն երկիրներուն մէջ՝ որոնց ազնուասիրտ բնակիչները քեզի ապաստանարան մը շնորհեցին, մինչև հասնի ժամանակ մը՝ որ այլասերուած ներկայ վարչութիւնները յեղափոխուին, մինչև որ արդարութեան ծայրը չհեզուի, մինչև որ զքեզ քու բնիկ երկրէդ հալածական վարող թշնամիդ անգամ համոզուի՝ թէ՛ իրեն նախնիքն անհեռատես ու վնասակար քաղաքականութիւն մը գործադրեր են՝ կործանելով իրենց իսկ օգտակար պատուար մը՝ որ Խուսիսի Թուրքիայէն կը բաժնէր։

Հրաաւարակութիւնը եօթն յաւելուածներ և երկու աշխարհագրական քարտ ալ կը պարուռնակէ՝ հետեւել կարգով. 1. Գուցակ մը բնակիչներու թիւերուն 1912ի մէջ՝ խնդրոյ նիւթ եղող վիշ յիշայրներուն (կարտոյ, վանի, Պիթիսի, Խարբիդի, Տիգրանակիրտի, Սկւստտիոյ). — 2. Գուցակ մը վերայիշեալ յիշայրներուն և կիլիկիոյ բնակիչներուն 1914ի մէջ և ընդհանուր հայութեան Թուրքիոյ սահմաններուն մէջ (2,026,000 անձ)։ — 3. Գուցակ մը Անդրկովկասի (Տփլիսի, Քութայիս, Գանձակ, Բաքու, Երեւան, Կարս, Պաթում, Ստեփան, Զաքաթալի) բնակիչներուն՝ ըստ այլ և այլ ցեղերու. — 3. (կրկ.)։ Ազգաթուական ցուցակ զանազան ցեղերու՝ որ կը զանազան Հայ-Հանրապետութեան սահմաններ մէջ։ — 4. Ազգաթուական ցուցակ բնակչաց բովանդակ Հայաստանի 1914ի մէջ։ — 5. Ազգաբնակչան ցուցակ մերձաւորական թիւով Թուրքիայի, Պարսկաստանի, Ամերիկայի, Խուսիոյ և Եւրոպիոյ զանազան կողմերը սրբաւոր Հայերու 1922ի մէջ (3,004,000). — 6. Պետական անձնուր յայտարարութիւններ և պաշտօնական գրութիւններ՝ ի նպաստ Հայաստանի (էջ 73-108)։ — 7. Հայերու գինուորական աշակերտութիւնն ի նպաստ Համաձայնական Պետութիւններուն (109-137). — Ա. Քարտէզ փոքր Ասիոյ, Բ. Քարտէզ Հայաստանի։

Տեսութիւնս կըքնմ՝ համառօտ խօսքով մը։ Այս հրաաւարակութիւնը կողով մէ՛, որուն վրայ

արձանագրուած են վերջին տասնեակ տարիներու մէջ Հայերու օգտակար գործունէութիւնն ի նպաստ Համաձայնական Պետութիւններուն, և վերջիններու անգործութիւնն, մահաւանդ թէ՛ աղիտաբեր գործունէութիւնն ի վնաս Հայեաբու։

Հ. Ա. Վ. ՏԻՐՈՅԵԱՆ

ԱՅԼԵԻՈՅԻՔ

“ԲՈՂՈՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄՈՒՏԵՐ ՀԱՅՈՑ ՄԷՃ”

Որչն վերնագրին տակ «ԱԶԳ - ՊԱՀԱԿ»-ի 1922 Դեկտ. 11-14 թիւերուն մէջ շարք մը յօդուածներ հրատարակեց Պ. Ատանալեան։ Պատմական տեսակէտով անշուշտ գնահատելի են յարգելի հեղինակին տուած մանրամասն տեղեկութիւնները, սակայն դժբախտաբար նոյնքան յաջող չէ անոր գրիչը՝ երբ կրօնական ինդիւններ կը շօշափէ։

Ներուրի ըսել որ այդ գրութեանց մէջ մինչ դուրս կը ցայտէ փարելի սէր և զմայլանք բողոքականութեան հանդէպ՝ հոն մէկէն աւելի անզամբն հակասական գաղափարներու աներկիւղ արտայայտութիւններ կան, ինչպէս ընթերցողը նմաւրած պիտի բլլայ։

Պ. Ատանալեան ջանք մ'ունի տեսնել հայ ժողովրդեան մէջ բողոքականներ՝ նախքան Լուսերը. ջանք մը բնականօրէն արդարաւոր, ըստ իրեն, քանի որ իր դաւանած բողոքականութեան պատուարներ է. զայդ պիտի ցուցնէ ահա ազնուազարմ ցեղաբանութիւնը, որուն համաձայտ արդի բողոքականները կը ծագին Թոնդրակեցիներէ՛,

1. Մինչ Պ. Ատանալեան Թոնդրակեցիները կը դուրստէ, Հայ Եկեղեցւոյ փառապան զէմը Երաբեկայ հոգեբորւն, սրբութեանման տառարկը՝ այս մութ գոյներով կը նկարագրէ զանոնք. «Արդ զայսոսի հորեղբայր մեր (ԱՅ. Նյարեկեցի) եւ վարդապետ մեծաւ քննութեամբ ինդիւս արարելու իրարե զԱստուծոյ յաւագով, եւ ան-

և ասոնք՝ իրենց կարգին՝ Պաւղիկեաննե-
րէ՛, վերջիններս ալ՝ թէ որ կ'ուզէ՞ր՝
Արևորդիներէն կամ լաւ ևս Մանիքեցի-
ներէն՝, վերջապէս Մանիքեցիք ալ զուտ
հեթանոսութենէ՛, կը տեսնուի որ Պ. Ատա-
նալեան համեստութեան համար կանգ
առեր է Պաւղիկեանց քով այդ ազգաբա-
նութեան մէջ, մեղի թողլով զայն գծել և
ամբողջացնել մինչև իր նախածնողըր։

Աւելին կայ, ինչպէս ինքը գտեր է բո-
ղոքականութիւն Հայոց մէջ նախ քան
արևմտեանները՝ մենք ալ իրեն յօդուածէն
կը սորվինք՝ թէ թոնորակեցիք հետեւող
եղեր են Պօղոս Առաքեալի վարդապետու-
թիւններուն, որոնք նոյն են Պաւղիկեանց,
Մանիքեցիներու և հուսկ՝ հեթանոսութեան
քով. հետևաբար Պօղոս Առաքեալի վար-
դապետութիւն ալ հեթանոսական ծագում
կ'ունենայ. հետևանք կամ գիւտ՝ որ Պ.
Ատանալեանի գրածներէն առաջ կու գայ.
մինչդեռ մենք ցայժմ Պօղոս Առաքեալը
կը ճանչնայինք ծագումը հրեայ, ապա
Քրիստոսէ ընդունած իր վարդապետու-
թիւնն ու առաքելութիւնը։

Շարունակենք դիտողութիւններն։

Նախ ինքն հեղինակը կը խոստովանի
որ Բիւզանդիոնի կայսրները զՊաւղիկեան-

ներն « իրրե հեղեթիկոս... հալածեցին »։
Անշուշտ չենք կրնար արդարացնել (1)(1)(1)(1)
պաւղիկեաններու կոտորումը « սրով ու
հրով » այդ կայսերաց ձեռքով. բայց ա-
նոնցմէ աւելի բուռն պայքար մը մղեցին
լուսաւորչի աթոռին վրայ բազ-
մող հայրապետները. Յովհ. (1)մնեցի
խոյանեան եղաւ որ իւր կողմին և իւր
աստուածաբանութեամբն և իմաստասի-
րութեամբն ըմբռնեց զանոնք, և ամէն
միջոց ձեռք առաւ Հայաստանէն վտարե-
լու այդ բարոյականն ապականող ցեղերը։
Նոյն ընթացքը բռներ էր դարեր առաջ Ս.
Մեսրոպ ալ Արևորդիներու նկատմամբ.
նոյնը նաև դարեր յետոյ թոնորակեցեաց
դէմ Անանիա Նարեկացին՝ ինչպէս վերը
տեսանք, և Մագիստրոս, ինչպէս ինքեմ
կը խոստովանի. « Որոց հրամայեցար տա-
« պալել զհիմունս յարկացն և հրձիգ առ-
« նել և զինքեանս հանել ի սահմանաց
« մերոց. այլ ոչ զոր փնասեցար մարմնա-
« կան պատուհասիւք, թէպէտև յօրէնսն
« հրամայէ զվերջին պատուհասն կրել
« նոցա »։

Հոս կ'արժէ նշանակել վերոյիշեալ հա-
կատութիւններէն մին, Բիւզանդիոնի կայ-
սրներուն բուռն և անգութ հալածանքին
հետևանքով Պաւղիկեանք « փոքր Ասիոյ
մէջ սպաստակեցան, ու անգամ մըն ալ
Մահմետականաց հետ միասնալով՝ միկէն
Նիկիովիդիս հալածեցին քիզուհական զօր-
քերը, սակե տեղ Յոյն սուրբերուն պատ-
կերներն ու մատուցները կործանելով »։ ու-
րեմի այս արարքներէն իրիշ կը յաւելու
թէ հալածուած և յելլոպա աքսորուած
Պաւղիկեանք « հոն ալ ցանկեցին եկեղեցա-
կան քարեկարգութեան սերմերը »։ Անշուշտ
հոն ալ ուրեմի զՔրիստոս ու Մահմետ
հաշտեցուցած են, կողք կողքի կուռելու
Ելլոպայի մէջ եղած կաթողիկէներու դէմ.
հոն ալ պատկեր, մասունք սրբած պիտի
ըլլան. և անշուշտ այս անգամ Քրիստոս
որ տեղիք տուեր է Մահմետի, վասն զի
Մահմետի երկիրներուն և տաճարներու
մէջ պատկեր, մասունք չկայ, Ահա իրենց
բարեկարգութիւնը։

դրստեմ իրեա զիմաստուն ետիմաստալի տապալեաց զա-
տասպաբան հաճոյութեան անօրինելոցն թունրակեցեաց »։

— Թուղթ առ Ուեստ Կեմար (անտիպ)։

1. Պաւղիկեանք փոքր Հայքէն են, բայց չենք կրնար
վճռել թէ հայ էին, այլ մանաւանդ հակառակը, վասն
զի Պօղոս աղանդապետին երկու որդիքը յունական ան-
ուամբ Գնեթիոս և Թեոփրոս կը կոչուէին. որով լաւ
է՛լլուար՝ եթէ Պ. Ատանալեան այդ պատիւը Յունաց
Թողուր, քանի որ անոնք Հայքը նախատեսելու համար
զՊօղոս հայ կը գնէին։

Այս ինքողոյն շուրջ ասն Հ. Բարսեղ Սարգիսեանի
« Ուսումնասիրութեան Մանրէքն — Պաւղիկեան — թոնորա-
կեցիներու աղանքն », Վլենտիկ. 1893։

2. Բնոր Ելլոպացի հեղինակները Պաւղիկեան աղան-
դը Մանիքեականութեան հետ կը նոյնացնեն, և արգէն
Յովհ. Ոսմեցի « Ընդդէմ Երեսօտքականք » ճառին մէջ
կ'ընէ. « Աստուտ ապա Մանե եւ Մարիկոն կնքսմա-
ցին՝ զմի ալեքան ամաք՝ տեսանելով զքեք իրեանց եղեալ
գարմ »։ (էջ 61 տպ. Վլենտ. 1893). ուր յայտնի է որ
Երեսօթականքը նոյն են Պաւղիկեաններուն հետ։

Պ. Ատանալեան լաւ դիտել է որ աղէտ-
ներու պահուն է որ բողոքականութիւնը
յաջողութիւն է «գամարդիկ որսալ ի կեանս».
նա կ'ըսէ. «վերջին 30-40 տարուան
մէջ պատահած ճակատք դեպքերու պատճա-
ռաւ նկեղեցիներ իրարու սուրի մօտեցան»,
(լուսաւորչական և հայ բողոքական). բայց
ճիշտ յաջորդ տողերուն կը հակասէ ըսե-
լով. «Մակայն յուսարդարան նկեղեցին պաշ-
տօնապէս 100 տարի առաջուան դիրքին
վրայ է տակուին» և լաւագոյն չէ՞ր որ
ըսէր թէ աղէտներու շրջանը նպաստեց
մեզ, որով բաւականաթիւ լուսաւորչա-
կաններ ընդունեցանք բողոքականութեան
ծոցը. ասով ալ միամտօրէն բողոքակա-
նութիւնը կը նախատէ:

Ուրիշ կէտ մը շօտափնէ՝ որ հիմնական
է և կարևոր է. «Գերմանիոյ քարկարգո-
թեան (!) շատ առաջ՝ Հայ եկեղեցոյ մէջ,
Տարօն գաւառը գաղտնի, մաքուր (յետսամիտ
ձեւերու և առանդարեանց հակառակ) Հոյ
Պաղիկեաններ կային»:

Այս տողերով Պ. Ատանալեան իրակա-
նութեան վրայ քօղ մը ձգելով՝ բարեմիտ
ընթերցողը կը մոլորեցնէ. Նա կը ներ-
կայացնէ Պաղիկեանները՝ իբրև հակառակ
հայ եկեղեցւոյն՝ լոկ իրենց ձեւերուն և
աւանդոյրիւններուն համար. մինչդեռ մենք
գիտենք որ Պաղիկեանք, թողունք ծէսը,
հաւատքն և եկեղեցին էր որ վերուվար
ըրին. Բաւ է յիշել իրենց մէկ քանի վար-
դապետութիւնները՝ ուսկից յայտնի պիտի
ըլլայ թէ անոնց հակառակութիւնը հայ
եկեղեցւոյն հետ ծէսով էր թէ դաւանանքով
և հաւատքով:

Անոնք կը դաւանէին թէ աշխարհս չար
ոգւոյ մը ստեղծագործութիւնն է, որով
կ'ուրանային Աստուածաշունչի առաջին
գրերն իսկ. կը դնէին երկուութիւն մը,

բարի և չար Աստուած. Երբորդուեան
խորհրդոյն մէջ՝ Որդին և Ս. Հոգին փոքր
քան զՀայր. Քրիստոսի մարմինը երկնքէն
է, և ի Մարեմայ անցաւ իբրև լոկ խո-
ղովակէ մը, որով Մարիամ Աստուծոյ
մայր չէ: Կը դնէին մկրտութիւն առանց
ջուրի՝ հակառակ Քրիստոսի յայտնի և
յստակ վարդապետութեան. Հաղորդութիւն
առանց հացի. ևն ևն... Միթէ լոկ ծէս և
աւանդութիւն են՝ թէ Աստուած արարիչ
է երկնից և երկրի՝. թէ մի է Աստուած
և իրմէ զատ ուրիշ մէկը չկայ՝. թէ Որդին
և Ս. Հոգին հաւասար են Հօր՝. թէ Քրիս-
տոս «ձեռն կատարելապէս ի Մարեմայ
Ս. Կուսէն, որով էտօ մարմին, հոգի և
միտս և զամենայն որ ինչ է ի մարդ
ճշմարտապէս և ոչ կարծեօք (Հաւատարմ)՝.
թէ մկրտութիւնը ջրով է՝. թէ հաղոր-
դութիւնը հացով՝, ևն ևն...:

Ուրեմն ընթերցողը կը տեսնէ թէ ո՞րքան
հեռու ենք ծիսական և աւանդական հա-
կառակութենէ. խնդիրը քրիստոնէութիւնն
ապականելու և հեթանոսութիւնը վերա-
կանգնելու վրայ էր Պաղիկեանց քով:

Այս հետեանքը մենք չենք որ կը հա-
նենք, արդէն Օմնեցին անոնց դէմ խօսած
ատեն ասին քան կ'ըսէ. յետ զանոնք
«Նեոնիս չարագոյն» (հակաքրիստոնէութիւն)
կոչելու՝ իրենց դաւանանքին և կրօնական
համոզմանց մասին համառօտիւ կը գրէ.
«որք չարեաց ի չարիս ելին. ի պատ-
«կերամարտութենէ ի խաչամարտութիւն
«և ի քրիստոսատեցութիւն և անսուստ
«յանաստուածութիւն և ի դիւպաշտոն
«րիւն»՝. աւելի ի՞նչ կ'ուզէք, այս ամէնը
ծէս, աւանդութիւն են:

«Յետսամառո ձեւերոն հակառակ» . . .
այդ «յետսամառո»ը է. դարէն առաջ է.
չխօսինք հետագայ դարերուն վրայ, կը

1. Եննջ. Ա. 1. Գործք. Ժ. 24.
2. Աւթ. Ի. 2. - Բ. Օրենք. Լ. Բ. 39. - Եսայի. Ի. 2.
9. - Մարգ. Բ. 7. - Ա. Տիմ. Ա. 17.
8. Յովգ. Ժ. 30. - Մարթ. Ի. 19.
4. Եսայի. Ի. 14. - Մարթ. Ա. 18, 25. - Ղուկ. Բ.
6-7. Գաղատ. Գ. 4. ևն.

5. Յովգ. Գ. 5. - Գործք. Ը. 38. Ժ. 47. ևն.
6. Մարթ. Ի. 26. - Մկ. Ժ. 22. - Ղ. Ի. 19.
Յովգ. Ժ. 52. - Ա. Կորնթ. Ժ. 23... ևն.
7. (ճառ) ընդդէմ Պաղիկեանց. ապ. վեհաժող. 1893. էջ 34.

ալ հաւան են այս մասին, Լուսաւորիչ, Ներսէս, Սահակ ուրեմն առանց խղճահարութեան կրնան գիրկընդխառնուիլ «մաքրակենցաղ», «հրեշտակակրօն» Լուստերի և նմաններուն հետ... «Որ կարողն է տանել» տարցի»:

Երկու խօսք ալ «Բարեփոխութեան» մասին ինչ որ Գալիլէոս տիեզերական կարգին մէջ՝ նոյնը բողոքականը կրօնից և բարոյականի մէջ փոխել կարծեցին:

Կը համարին իրենք որ մինչև 1500 տարի ո՛չ Առաքեալը, ո՛չ Հարք, ո՛չ աստուածաբաններ հասկցեր էին Քրիստոսի սգին, Աւետարանը, և Լուստեր էր որ աստի՛ն անգամ պատուեց մթութեան քողը, մանաւանդ թէ՛ Նոր Աւետարան կազմեց, անշուշտ Քրիստոսինը շատ հինցած ըլլալուն պատճառաւ: Նոր Աւետարան ըսի, որովհետեւ Քրիստոսի և Լուստերի վարդապետութիւնները հիմնովին տարբեր են իրարմէ: Մին անձնուրացութիւն, մեռելութիւն կը քարոզէ՝ երանի տալով սգաւորներուն և լացողներուն. մինչդեռ միւսը անէին ինչ թոյլ կու տայ, բաւ է որ մարդ հաւատարմութեան, բայց ասիկայ մեզ կը յիշեցնէ Ս. Գրքէն կտոր մը «և զեւ հաւատան և սարսն»:

Տարբեր վարդապետութենէ և քարոզութենէ կը հետևի՝ որ Քրիստոսի և Լուստերի առաքելութիւնն ալ տարբեր ծագում ունին. «Բրիտոս»՝ «ի Հօրէն լուսոյ», իսկ Լուսեր...:

Ահա ուրեմն բարեփոխութիւնը:

Բայց «Լուսաւորչական կնիքիցի» 101 տարի աստուածն դիրքին վրայ է. ոչ ծեսերն ու աղարկութիւններն, ոչ ալ վարդապետութեան թան մը բարեփոխած է»՝ կ'ըսէ Պ. Ատանալեան:

Հայ Եկեղեցին ուրեմն կոյր, յետաձայն է. դեռ չի զգար կենաց պատգամի քաղցրութիւնը՝ զոր իրեն կը բերեն Սիոնի թեթևասուն անտարանիչները: Հայ եկեղեցին դեռ խաւարային, մոլեռանդ, սնա-

պաշտ դարերու մէջ կ'ապրի. դեռ չէ ըմբռնած թէ՛ հինցած, մաշած բաներ են Լուսաւորիչ, Ներսէս, Սահակ, և թէ՛ ծագեր է Լուստեր՝ ճշմարտութեան և արդարութեան արեգակն՝ իր արբանեակներով: Հայ եկեղեցին դեռ առասպելաբան, ցնորական, անիմաստ շարականներ է որ կ'երգէ. և իւր տաճարներուն մէջ չի հիւրընկալեր այն գողտր, հոգեթունդ երգերը՝ զորս Լուստեր և իրեն աշակերտները երկնային ներշնչմամբ յօրինել են: Ի՞նչմիաճնի եկեղեցին հեթանոսութեամբ պատկերներու յարգութիւն կ'ընէ. և չի զգար այն երկնային պաղտութիւնը՝ զոր կը ներշնչէ բողոքական դահլիճը: Գրիգոր, Սեմանաս, Ոսկերեբան, Կիրեղ շաղփաղփեր են. միայն Աւետարանական (այսինքն աւետարանը չընդունող) եկեղեցիք «բանս կենաց յաւիտեանականաց ունին»!:

Բայց մենք պիտի ըսենք որ Պ. Ատանալեան ի դիմաց ըովանդակ Հայ բողոքականութեան ամենամեծ զովեստ մ'է որ կու տայ Հայ Եկեղեցւոյն՝ երբ կ'ըսէ թէ ան «ոչ ծեսերն ու աղարկութիւններն, ոչ ալ վարդապետութիւններն թան մը բարեփոխած է»: Ուրեմն Պ. Ատանալեան իսկ կ'ընդունի որ այդ երկու եկեղեցիներուն մէջ անդունդ մը կայ. կ'ընդունի որ ան թէ պէտ իսն՝ հարազատ որդի է իր Հարց, իրեն մէջ, իրեն քով կ'ապրին դեռ Լուսաւորիչ, Սահակ, Մեսրոպ, Ներսէս, Վարդան, որոնցմով, միայն պիտի կարենայ պարծիլ, ջանալով միշտ մերձեանալ պանծալի Հայրապետներու ոգւոյն և գործունէութեան, և այսու վերակենդանացնել ոսկի դարերու կրօնական և հայրենասիրական փառքերը:

Հ. ԵՂԻՍ ՓԵՅԻՎԵՏ

